

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ**

Кваліфікаційна робота магістра

на тему: ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РАНЬОГО БАТЬКІВСТВА

Виконав: студент 2 курсу, групи 8.0531
спеціальності 053– Психологія
Мельникова Марія Костянтинівна
Керівник: Мосол Н.О., к.психол.н., доцент
кафедри психології.
Рецензент: к.психол.н., доц. Бойко Г.В.

Запоріжжя – 2022

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

« ____ » _____ 2022 р.

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Мельнікова Марія Костянтинівна

Тема роботи Психологічні аспекти раннього батьківства

керівник роботи Мосол Н.О., к.психол.н., доцент кафедри психології
затверджені наказом ЗНУ від «20» 07 2022 року № 884-с

2. Строк подання студентом роботи _____
3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: Зміст розрахунково-пояснювальної записки: здійснити теоретичний аналіз наукових джерел з проблеми усвідомленого батьківства та узагальнити теоретичні уявлення про батьківство; з'ясувати сутність і структуру психологічної готовності юнаків до батьківства; визначити специфіку психологічного супроводу для становлення готовності до батьківства у юнацькому віці.
5. Перелік графічного матеріалу: 1 малюнок
6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання Видав	Завдання прийняв
Вступ	Мосол Н.О., доцент		
Розділ 1	Мосол Н.О., доцент		
Розділ 2	Мосол Н.О., доцент		
Висновки	Мосол Н.О., доцент		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-березень 2022 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2022 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-червень 2022 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	липень-серпень 2022 р.	Виконано
5	Написання висновків	вересень 2022 р.	Виконано
6	Передзахист	листопад 2022 р.	Виконано
7	Нормоконтроль	листопад 2022 р.	Виконано

Студент _____ Мельнікова М.К.

Керівник роботи _____ Мосол Н.О.

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О. М. Грединарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 46 сторінок, 1 малюнок, 37 джерел

Об'єктом магістерського дослідження є феномен батьківства.

Предметом роботи є психологічні аспекти раннього батьківства.

Мета роботи: теоретичне дослідження феномену раннього батьківства, становлення готовності до батьківства та експериментально обґрунтувати специфіку супроводу становлення психологічної готовності до раннього батьківства

Гіпотеза дослідження: сучасна молодь демонструє недостатню готовність до повноцінного виконання батьківських ролей.

Методи дослідження: теоретичні: теоретико-методологічний аналіз, класифікація та систематизація наукових джерел, порівняння й узагальнення даних досліджень; емпіричні: спостереження, тестування.

Наукова новизна полягає у тому, що була зроблена спроба аналізу психологічної моделі готовності до майбутнього батьківства юнаків та дівчат; розкрито сутність і зміст становлення психологічної готовності до батьківства у ранньому віці, визначено її критерії та показники; обґрунтовано рекомендації для психокорекційних занять, спрямованих на розвиток компонентів психологічної готовності юнаків до свідомого батьківства та створення сім'ї.

Галузь використання: навчальні заклади всіх рівнів освіти.

БАТЬКІВСТВО, «НОВИЙ БАТЬКО», ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ.

SUMMARY

Melnikova M.K. Psychological aspects of early paternity.

Master's qualification thesis: 46 pages, 1 picture, 37 sources

The object of the master's research is the phenomenon of parenthood.

The subject of the work is the psychological aspects of early parenthood.

The purpose of the work: a theoretical study of the phenomenon of early parenthood, the formation of readiness for parenthood and experimentally substantiate the specifics of accompanying the formation of psychological readiness for early parenthood

Research hypothesis: today's young people demonstrate insufficient readiness to fully fulfill parental roles.

Research methods: theoretical: theoretical and methodological analysis, classification and systematization of scientific sources, comparison and generalization of research data; empirical: observation, testing.

The scientific novelty is that an attempt was made to analyze the psychological model of readiness for future parenthood of young men and women; the essence and content of the formation of psychological readiness for parenthood at an early age are revealed, its criteria and indicators are defined; the recommendations for psychocorrective classes aimed at developing the components of young men's psychological readiness for conscious parenthood and family creation are substantiated.

Field of use: educational institutions of all levels of education.

Key words : Parenthood, "new father", psychological readiness for early parenthood.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ І. ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ БАТЬКІВСТВА	10
1.1. Теоретичний аналіз досліджень раннього батьківства у світовій та вітчизняній психології.....	10
1.2. Особливості раннього батьківства.....	18
1.3. Змістовні характеристики психологічної готовності до раннього батьківства.....	24
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ГОТОВНОСТІ ДО РАННЬОГО БАТЬКІВСТВА.....	31
2.1. Рекомендації щодо розвитку психологічної готовності до батьківства у юнацькому віці.....	31
2.2. Особливості супроводу становлення психологічної готовності до раннього батьківства.....	34
ВИСНОВКИ.....	40
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	43

ВСТУП

Актуальність дослідження. Психологічна проблема раннього народження дитини є однією з найцікавіших, але в той же час маловивчених тем у психології. Тому протягом останнього десятиліття суспільство вимагало, щоб дослідження сімейних проблем, пов'язаних зі зміною традиційних сімейних установок у сучасному суспільстві, стали актуальними. Проте в умовах професійної та економічної емансипації жінок та лібералізації шлюбних відносин таким питанням, як роль, функції та вимоги батьків, необхідно приділяти більше уваги. Розлучення, позашлюбні народження та широке поширення практики самотнього батьківства, зниження народжуваності та, як наслідок, зменшення кількості дітей у сім'ї, що виявляється у широкому поширенні неповних (переважно матерів) сімей та кількості подружніх пар, які відмовляються мати дитину. Зростання, характерне для сучасного суспільства, привертає увагу науки та громадськості до сімейних проблем, особливо батьківства.

У той же час ролі, які є більш соціальними, ніж материнство чи батьківство, зазнають серйозних змін із серйозними змінами в системі гендерних ролей за останні кілька десятиліть, що призвело до появи нових форм батьківських ролей. Ця діяльність знаменує формування нової гендерної системи, що веде до соціальної переоцінки або уточнення батьківських функцій і подальшої диференціації гендерних ролей. Психологи традиційно вивчають виховання з точки зору теоретичних підходів до цього питання. У сучасній психологічній науці можна виділити два підходи до вивчення батьківства залежно від того, чи є відправною точкою дослідження дитина чи батько: перший, найбільш поширений, пов'язує виховання з розвитком дитини. Другий підхід полягає у розгляді виконання батьківської ролі через призму особистості батька. Дослідження в рамках першого

напрямку показали, що батьки мають значний вплив, створюючи сприятливі умови для розвитку особистості своїх дітей.

Багато сімейних проблем у сучасному суспільстві та системі освіти мають соціальні причини. У вихованні дитини необхідна участь батька для гармонійного формування особистості. Крім того, велика кількість сучасних соціально-психологічних проблем пов'язана з вилученням осіб чоловічої статі з-під опіки молодих поколінь. Водночас криза сучасного батьківства значною мірою зумовлена конфліктами та стереотипами щодо ролі батька, змішуванням ролей батька та матері. Крім того, висока участь жінок у продуктивній праці та громадській діяльності призвела до нових змін у структурі та функціонуванні сім'ї: жінки та чоловіки зрівнюються у професійних правах та обов'язках, матері проводять з ними менше часу. дитина, додаючи вимог до чоловіка як до батька. Позбавлення дитинства, збільшення кількості дітей-сиріт, у яких вижили батьки, наївність батьків — уможлиблюють дослідження феномену батьківства.

Отже, формування психологічної підготовки до батьківства відбувається під впливом різноманітних факторів. Вчені зазначають, що виховання включає материнські та батьківські феномени, кожен з яких має свої психологічні особливості. Слід зазначити, що поряд з активними дослідженнями окремих аспектів материнства (Т.М. Зелінська [14], Г.Г. Філіпова [24]) потребує глибшого дослідження питання батьківства. Тому необхідно провести цілеспрямований і детальний аналіз психологічної підготовки юнаків до батьківства та сформулювати загальний план її формування, що є доцільним заходом. З огляду на це обирається тематика магістерських досліджень.

Об'єктом магістерського дослідження є феномену батьківства.

Предмет роботи - психологічні аспекти раннього батьківства.

Мета роботи: теоретичне дослідження феномену раннього батьківства, становлення готовності до батьківства та експериментально обґрунтувати

специфіку супроводу становлення психологічної готовності до раннього батьківства.

В основу дослідження покладено таку основну гіпотезу: сучасна молодь демонструє недостатню готовність до повноцінного виконання батьківських ролей.

Відповідно до мети були поставлені наступні дослідницькі завдання:

- здійснити теоретичний аналіз наукових джерел з проблеми усвідомленого раннього батьківства та узагальнити теоретичні уявлення про батьківство;
- з'ясувати сутність і структуру психологічної готовності юнаків до раннього батьківства;
- визначити специфіку супроводу для становлення готовності до батьківства у юнацькому віці.

Для вирішення завдань, досягнення поставленої мети та перевірки сформульованої гіпотези, було використано комплекс загальнонаукових теоретичних та емпіричних методів дослідження, а саме:

1) Основні теоретичні методи: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація наукової літератури, теоретичних та дослідницьких даних з проблеми готовності до батьківства у ранньому віці.

2) Емпіричні: спостереження, анкетування (авторські анкети «Моє ставлення до дитини», «Батьківство в моєму уявленні», «Сімейний образ в уявленні молодій людині»), тестування (методика «Рольові очікування і домагання у шлюбі» А.Н. Волкової; методика «Що я думаю про чоловіків та жінок» Л.В.Штильова, Є.Б.Петрухіна; методика "PARI" Е.С.Шефера, Р.К.Белла.)

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягає у тому, що була зроблена спроба аналізу психологічної моделі готовності до майбутнього батьківства юнаків та дівчат; розкрито сутність і зміст становлення психологічної готовності до батьківства у ранньому віці, визначено її критерії та показники; обґрунтовано рекомендації для

психокорекційних занять, спрямованих на розвиток компонентів психологічної готовності юнаків до свідомого батьківства та створення сім'ї.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження дають змогу визначити значимість юнацького віку як етапу формування та становлення психологічної основи майбутнього батьківства, вказують на необхідність спеціально організованої підготовки молоді до сімейного життя. Основні висновки магістерської роботи можуть бути використані практичними психологами, фахівцями, які працюють з молоддю, і вирішують проблеми з організації сімейного життя, а також при розробці робочих навчальних програм до навчальних дисциплін сімейнознавчої тематики.

Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ І

ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ БАТЬКІВСТВА

1.1 Теоретичний аналіз досліджень раннього батьківства у світовій та вітчизняній психології

Аналіз психолого-педагогічної літератури показує, що сучасні наукові погляди на раннє батьківство досить суперечливі. Автори, які досліджують питання материнства та батьківства, відзначають гострі сімейні кризи, збільшення кількості дітей-сиріт, зменшення загального внеску батьків у виховання дітей. Збільшення кількості розлучень призвело до збільшення кількості дітей, які живуть з одним із батьків (переважно з матір'ю). Результати наукових досліджень вчених свідчать[12] про підвищену відсутність батьківського піклування; слабкий контакт батьків з дітьми порівняно з материнським; нездатність навчати; відсутність інтересу та здатності батьків виконувати виховні функції, особливо щодо догляду за маленькими дітьми. . Ми стверджуємо, що ці дані можна інтерпретувати по-різному, але очевидно, що наслідки батьківства зменшуються швидко, неухильно та небезпечно.

Проводячи теоретичний огляд існуючих досліджень у західній психологічній науці, ми зустрілись з використанням в науковому обігу такого поняття як «новий батько» [7] Погляди на феномен батьківства істотно змінилися за дуже короткий час. Протягом життя двох поколінь змінилися і соціальні уявлення про те, яким повинен бути батько і як він повинен поводитися. Зараз все більш помітна тенденція до збільшення кількості батьків, які беруть найактивнішу участь в житті своєї дитини, починаючи з моменту її народження. Зокрема, у країнах Євросоюзу виявлено чітку тенденцію до того, що при народженні своєї дитини присутні обоє батьків, в процесі якого відбувається не тільки спостереження, а й

переживання процесу пологів разом з мамою та дитиною. Такі батьки зближуються зі своїми дітьми, з якими вони разом пережили пологи. Як наслідок, надалі вони ближчі з немовлятами, разом піклуються про них, повивають і проводять з ними багато часу, ходять з дітьми, наприклад, до дитячого лікаря, частіше приділяють дітям увагу в години дозвілля, наприклад, на дитячих майданчиках і різних заходах для дітей [28].

Теоретично позначені З. Фрейдом [26] аспекти впливу батьківства на розвиток особистості отримали якісний розвиток в контексті сучасної науки в кінці ХХ - початку ХХІ століття в зв'язку з масштабним соціальним запитом. У зв'язку зі значними змінами в системі гендерних ролей, що відбулися в суспільстві за останні 50 років, більш соціальна, ніж материнська, батьківська роль зазнає серйозних змін, що призводить до утворення вакууму батьківської ролі в нових умовах, появи нових форм активності батьків, що свідчить, на думку W. Fthenakis [31], про формування нової гендерної системи, яка сприяє переоцінці або уточненню суспільством батьківських функцій та подальшій диференціації гендерних ролей.

Поступово дослідження звернулися до проблеми специфіки впливу батька і матері на розвиток дитини. Перші роботи Р. Parke і колег [35] описали батька як абсолютно рівного матері в можливостях взаємодії з дитиною, в тому числі і в мотиваційних характеристиках. Навіть більше того, вперше Р. Парке описав батьків, як цілком успішних у виконанні таких традиційно жіночих батьківських функцій, як чуйність на спроби спілкування дитини, годування, вміння правильно поводитися з маленькою дитиною, коли, наприклад, потрібні гігієнічні процедури, дитина кашляє або відригує. Продовжуючи свої дослідження в цьому напрямку автор зробив успішну спробу вивчити вокалізації і мовне спілкування батьків з немовлятами, довівши відсутність відмінностей в цьому між батьками і матерями [35]. Після вивчення батьківської прихильності нарівні з материнською було зроблено висновок про те, що участь батька може сприяти активному розвитку дитини.

Деякі дослідження показали, що в процесі «становлення батька», ще в період вагітності партнерки, в організмі чоловіка, як і жінки, відбуваються гормональні зміни. Протягом всього періоду вагітності у чоловіка - майбутнього батька знижується рівень тестостерону в крові.

Однак, незважаючи на оптимізм цих досліджень, багато вчених [10] висувують ідею про те, що за наявності рівних можливостей або батьківських «здатностей» матері в реальності в багато разів більше залучені до життя своїх дітей, ніж батьки. Дослідження часу, проведеного з дітьми, показало, що батьки проводили з активними немовлятами від 45 хвилин до 26 годин на тиждень, тоді як матері проводили зі своїми немовлятами в середньому 9 годин на день. Як стверджує Х.-Л.Каніц [33], деяких батьків цілком влаштовує так звана «сурогатна» роль, тобто вони займають місце матері та допомагають їй виконувати завдання за її відсутності. Ці дослідження не враховують соціальну специфіку батьківських і гендерних ролей [17]: якщо жінка не ходить на роботу, то більшу частину часу вона проводить з дитиною, тоді як чоловіки працюють повний робочий день.

Є кілька способів подумати про роль батька. Роль батька широко досліджувалася представниками психоаналітичного напрямку. В основному вивчається роль батьків у розвитку сексуальної психології дітей. Тому тато – найважливіша людина в житті чотирирічної дитини. З. Фрейд [26] виділяє наступні найважливіші аспекти стосунків батько-син: 1) батько є втіленням влади, об'єктом захоплення та любові, 2) батько є об'єктом задоволення потреб у безпеці та захист, 3) Батько виступає в ролі авторитету, караючи провину, тим самим регулюючи поведінку і в подальшому регулюючи моральне ставлення людини. Материнська любов — безумовна любов, прийняття та тепло — дає відчуття безпеки, задовольняє потребу в прийнятті та закладає основу для розвитку [26]. Тільки тоді, коли дитина впевнена, що може повернутися до матері в будь-який момент, вона може пізнавати світ. При цьому, окрім задоволення потреб безпечного, стабільного та надійного виживання, батько виконує ще й функцію соціалізації. Його любов умовна,

тим самим дає дитині можливість соціалізуватися. Батьки передають соціокультурні норми і традиції і стежать за їх дотриманням. Батько – носій сімейних стандартів, традиційний нормотворець. Коли батько є нормальним, він пов'язаний з іншими членами сім'ї через відчуття підтримки, надійності та впевненості.

Представники біхевіористів розглядають батьківство як виконання умов даної соціальної ролі. Крім того, класичний біхевіоризм бачить лише найважливіші чинники оточення в батькові, які підсилюють або перешкоджають певним реакціям дитини, тим самим виховуючи правильні реакції. Представники нон-біхевіоризму кажуть, що батько також є взірцем для наслідування, прикладом, у якого дитина вчиться, спостерігаючи [32].

Гуманістичний підхід до виховання отримав розвиток у роботах перших сімейних психологів, які вказували на можливість особистісного зростання подружжя та оптимізації сімейної ситуації в рамках сімейної психотерапевтичної роботи. Сьогодні в контексті «Системної сімейної психології» Дж. Плек [36] сім'я розглядається як система, в якій кожен елемент взаємопов'язаний з усіма іншими елементами і без жодного елемента неможливе нормальне функціонування сім'ї. Всі члени сім'ї взаємопов'язані і впливають один на одного. Таким чином, не тільки батько і мати впливають на дитину або відносини між чоловіком і дружиною впливають на розвиток дитини, але відносини батька і сина впливають на стабільність сім'ї і щастя кожного члена. Хоча відносини між батьком і дитиною є не ізольоване поле, ці відносини важливі для роботи всієї системи.

В наш час велика кількість досліджень з окресленої проблеми проводяться в Німеччині, США. Досліджуються різні аспекти феномена батьківства: 1) статус батька (Bergmann, J.-R.) [30], 2) поведінку батька щодо виконання батьківської ролі; 3) задоволеність чоловіка батьківством, в тому числі і виконанням ролі батька (Fthenakis, W. E.) [31]; 4) задоволеність стосунками з власним батьком і перенесення патернів поведінки щодо

виконання ролі, спілкування і відносин до дитини і з дитиною, а також соціальні та демографічні проблеми батьківства.

Німецькі дослідники займаються такими проблемами, як соціальні зміни в батьківстві [36], зміна соціальних ролей, соціальні стереотипи та зміна ставлення до того, ким має бути батько, питання сімейної психології, роль чоловіка в сім'ї в мінливих умовах сучасності. ролі в суспільстві; історичні та культурні передумови сучасних стереотипів батьківства; психологічні характеристики батьківства; такі як задоволеність своєю роллю, стосунки з дітьми, дружиною та іншими, а також процес становлення батька, його психологічні характеристики, прийняття ролей, зміна самосвідомості. концепції виховання, вікові закономірності цього явища.

Проаналізувавши наукові джерела з вищезазначених питань, можна відзначити, що питання батьківства не лише активно досліджується, а й набуває значної суспільної уваги. Водночас американські дослідники акцентували увагу на практичній та практичній допомозі батькам у виконанні своїх обов'язків (Фюрстенберг Ф. С.) [32]. Прикладний характер дослідження дозволяє простежити багато закономірностей та особливостей феномену батьківства в сучасних суспільствах, найчастіше це соціологічні дослідження. Крім того, в США існує кілька комерційних і некомерційних організацій (таких як The Fatherhood Coalition на чолі з М. Хараламбусом, Національний центр батьківства на чолі з К. Кенфілдом, The March Of Dimes та ін.), діяльність яких спрямована на консультування батьків, допомогу та інформаційну підтримку, проведення різноманітних семінарів та тренінгів для молодих сімей, батьків-одинаків тощо, а також фінансування різноманітних досліджень з питань батьківства та пов'язаних з ним питань. Крім цих організацій, Департамент Освіти США також фінансує дослідження, присвячені сучасним проблемам сім'ї. Крім того, Міністерство охорони здоров'я і соціальних служб США відповідно до закону, прийнятого в 2010 році (Claims Resolution Act), фінансує ініціативні дослідницькі групи, визначаючи грантову підтримку досліджень відповідального батьківства,

розробку програм пропаганди здорового шлюбу і відповідального батьківства, починаючи з 2011 року [38].

Німецькі дослідження більш фундаментальні, орієнтовані як на практику, так і на теоретичне осмислення і обґрунтування практичних результатів дослідження та вивчення проблеми.

Відомий український вчений В.П.Кравець наголошує на важливості ролі батька в житті та розвитку дитини, акцентуючи увагу на амбівалентності соціальної ролі батька, адже бути батьком – це не те саме, що бути батьком, через перехід до чоловічої статі. активна навчальна діяльність Не пов'язана автоматично з народженням дитини. За словами цього вченого, чоловікові бути батьком важче, ніж жінці, тому що перешкодою для щасливого батьківства є упереджене ставлення чоловіків до догляду та виховання дітей, особливо в ранньому віці. менше участі в її першому контакті з навколишнім світом [18]

На сучасному етапі суспільного розвитку слід сказати, що батьківська амбівалентність відіграє все більшу роль. Вважаємо за необхідне звернутися до філософсько-культурологічного аналізу досліджуваного питання, який дозволяє виявити співіснування двох тенденцій: з одного боку, послаблення ролі та впливу батьків (приховані безбатченки, збільшення кількості батьків). одиноких батьків і неповних сімей), з іншого боку – зміни соціокультурних стереотипів маскулінності та фемінінності в переорієнтації ролей чоловіка і жінки в житті, детерміновані зміною культурних парадигм у сучасних умовах..

Відповідно до концепції Т. М. Зелінської [14], взаємозалежність жіночої та чоловічої ролей така, що зміна однієї обов'язково супроводжується зміною іншої. Історично прийняті визначення маскулінності та фемінінності підтримують ситуацію, коли чоловіки мають владу над жінками та контроль над їхнім життям. Зміна цих непривабливих реалій потребує не лише зосередження на жіночих ролях, а й звернення до

маскулінної соціальності, яка характеризується кризами маскулінності, переплетеними з кризами батьківства.

Варто наголосити, що роль батька є однією з найважливіших, має глибоке історичне коріння, але, не дивлячись на важливість і тривалу історію, недостатньо регламентована. Роль батька є динамічним утворенням і залежно від статі і віку дитини його функції можуть змінюватися. Соціальні стереотипи батьківства є різноманітною системою уявлень і нормативних вимог суспільства у тому, що саме повинен робити батько, проте, є суперечливими, що, на думку низки авторів [19; 28], зумовлено наслідком перехідного періоду в історії батьківства, коли суспільство серйозно звернуло увагу на важливість батьківства для розвитку особистості дитини і особистості самого батька.

Проведений аналіз наукової літератури показує багатоплановість трактувань поняття «батьківство», того, які саме функції повинен виконувати батько, як впливає батьківство на розвиток особистості як дитини, так і самого батька. «Батьківство» як психосоціальний феномен розглядають з двох основних позицій: батьківство як прояв особистісносмісловної сфери мужчини та батьківство як забезпечення умов розвитку дитини, тобто, план розгляду залежить від того, хто є відправною точкою вивчення – батько або дитина.

У ранній юності, за концептуальними положеннями відомого українського дослідника І.Д. Бега [2], відбувається розгорнута соціалізація, особистість перетворюється на розвиненого суб'єкта, що опановує суспільний досвід, робить його своїм надбанням. Юнаки й дівчата набувають дедалі більшої самостійності, відносної автономності, відбувається їх подальша індивідуалізація. Індивідуалізація й соціалізація, за позицією вченого, виявляються необхідними, взаємопов'язаними компонентами єдиного процесу особистісного розвитку, певний рівень якого породжує самодетермінацію, самоуправління особистості, яка свідомо організує своє життя, а, отже, деякою мірою визначає власний розвиток та сприяє

формуванню відповідального ставлення до батьківства. В юнацькому віці відбувається активне формування особистісних цінностей, які виступають регуляторами поведінки і діяльності в подальшому. Психологічна природа цих цінностей, як зазначав вчений, відрізняється внутрішнім змістом та потребами. Коли зміст певних моральних норм є цінним для особистості, тоді такі смислові утворення виступають самоцінностями.

Аналіз наукової літератури дав змогу зробити узагальнення, що батьківство є важливим етапом у розвитку і саморозвитку особистості чоловіка. Генеза батьківства – це особистісний процес, що може бути ускладнений різноманітними чинниками.

На думку вчених, батьківство швидко, неухильно і небезпечно слабшає, тому що чоловіки, які не живуть зі своїми дітьми, не можуть належним чином збагатити своїх дітей фізично і духовно, їхній внесок у виховання дітей незначний, а в таких сім'ях жінки відіграють найважливішу роль. Роль матері така ж, як і батька.

Вчені висунули концепцію «нового батька» та сформували нову гендерну систему, яка допоможе суспільству переоцінити або уточнити функції батьків, ще більше розмежувати гендерні ролі та зробити висновок про те, що участь батька сприяє позитивному розвитку дітей.

Батько тепер: уособлення влади, як об'єкт захоплення та любові, задоволення потреби в безпеці та захисті, батько як авторитет (за Фрейдом).

Крім того, на думку небіхевіористів, батьки є прикладом для наслідування, який спостерігає, як їхні діти навчаються. Стосовно іноземних досліджень можна відзначити, що американознавство має більш прагматичний характер. А німецькі більш елементарні. Таким чином, наявність достатньої кількості наукових праць з окремих питань зумовлена серйозною увагою суспільства в історичний перехідний період батьківства до важливості батьківства для розвитку особистості дитини та самого батька.

1.2 Особливості раннього батьківства

Проблема раннього батьківства пов'язана зі специфікою формування гендерних характеристик особистості і є надзвичайно важливим напрямом дослідження.

На сучасному етапі психологічного розвитку батьківство поділяється на кілька етапів, а саме: народження дитини, вагітність, становлення батьківства, дорослішання батьківства. Наведені репродуктивні стадії характерні як для чоловіків, так і для жінок. Однак слід підкреслити, що в проходженні чоловіком вищезазначених етапів є певна специфіка, адже батьківство пов'язане не лише з особистісним розвитком дорослого чоловіка та його дітей, а й формуванням усіх складових батьківства, пов'язані із загальним розвитком особистості чоловіка, особливо з формуванням власної гендерної ідентичності та формуванням різноманітних особистісних якостей: моральності та волі. В онтогенезі феномена батьківства необхідно виділити наступні основні етапи:

- 1) Перший етап пов'язаний із формуванням концепції батьківства, стереотипного уявлення дружини про батьківство до вагітності
- 2) Друга фаза пов'язана з переосмисленням існуючих знань та ідей подружжя супроводжують пологи в очікуванні дитини
- 3) Останній третій етап – практичний, де батьківські стратегії реалізуються одразу після народження дитини.

Науковцями були проведені дослідження[23], щоб відстежити формування ставлення до своєї дитини, з якою в пренатальний період чоловік не має такого зв'язку, як жінка, тому, і зміна ставлення до себе, прийняття нової ролі батька, формування ставлення до дитини, є складним багатофакторним процесом.

Вивчаючи проблему становлення психологічної готовності до батьківства ми спираємося на раніше виділені етапи розвитку батьківства, враховуючи специфіку перших двох описуваних етапів, як підготовчих до

батьківства, тобто етапів становлення готовності до батьківства, і акцентуючи увагу на особливостях становлення психологічної готовності до батьківства в рамках цих етапів, ми виділяємо: 1) етап визначення батьківства - формування особистих уявлень про батьківство, стереотипне уявлення про батьківство до вагітності дружини; 2) етап осмислення батьківства, переосмислення наявних знань і уявлень про батьківства протягом періоду очікування дитини; 3) етап ціннісного усвідомлення батьківства в батьківських практиках після народження дитини (практичний етап) - реалізація стратегій батьківства після народження дитини.

Перший етап охоплює період від моменту народження чоловіка до отримання ним інформації про те, що його дружина або партнерка вагітні. Стереотипи батьківства формуються під час спілкування з власними батьками. Визначальним чинником організації сучасної громадської думки є засоби масової інформації, які формують стереотипи «правильного життя», «правильних» прагнень і цінностей, зокрема цінності сексуальних стосунків, важливості інтимної близькості, «ідеальної» сім'ї, потреба в дит. Цей період охоплює перші чотири стадії гендерної соціалізації чоловіків (парапубертатний, препубертатний і підлітковий, а також перехідний). Саме в цей час формуються особистісно-ціннісні передумови батьківських стратегій. Саме в цей період формується первинне співвідношення внутрішнього і зовнішнього, особливості батьківських стратегій, характеристики цінності, особистої відповідальності, прийняття гендерних ролей і навіть модель батьківської практики, заснованої на взаємодії з батьком.

У підлітковому віці передумовами дорослішання є: рівень особистості (здоров'я, фізична зрілість), рівень особистості (гендерна ідентичність, побудова стосунків з однолітками та батьками) та рівень агента (досягнення, довільність самовдосконалення). дисциплінованість, довільна сексуальна поведінка, незалежність, відповідальність), стандартом зрілої програми є адаптація. Для молоді передумовами зрілості є: особистісний (здоров'я,

фізична зрілість), особистісний (вибір подальшого шляху, професійне та особистісне самовизначення, гендерна ідентичність, побудова стосунків з однолітками та батьками) та суб'єктна діяльність (досягнення, самодисципліна, довільність поведінки, самостійність, відповідальність), зрілим процесуальним стандартом є пристосування, самовизначення. Отже, формування ціннісної орієнтації та передумов зрілості особистості відбувається в процесі соціалізації особистості, що пов'язано з конкретною соціальною ситуацією розвитку особистості.

Цей постулат досить давно відомий і застосовується в педагогіці. Так, В. О. Сухомлинський, слідом за А. С. Макаренком, надавав великого значення спеціально організованому виховує соціуму, що включає сім'ю, школу і громадські організації, які контактують з дитиною, і дозволяє сформувати певну систему цінностей особистості [24].

Ці ідеї можуть мати широке практичне застосування в контексті роботи з батьківством: не заперечуючи активності самої особистості, але з огляду на певну соціальну детермінованість ціннісної сфери особистості та педагогічні можливості сім'ї, ми можемо говорити про необхідність створення спеціальних умов формування ціннісно-сміслового боку батьківства. Такі умови можуть бути створені в рамках сімейно-освітнього середовища.

Отже, у віці 18-22 роки відбуваються процеси формування основних уявлень про батьківство. Для цього вікового періоду властиві наступні психологічні особливості: молоді люди хочуть мати дітей, але не зараз, вважають, що доцільно планувати народження дитини і розглядають це як перспективу тільки через декілька років (від 2 х до 5-ти), вони позитивно ставляться до дітей, але спілкуються не часто, вважають, що з народженням дитини у чоловіка з'являється велика відповідальність. Як правило молоді люди сучасні соціальні стереотипи сприймають власну думку, та вважають, що від батька дитина отримує захист, соціальну підтримку, відчуття впевненості в собі, духовне та фізичне виховання, саме від батька дитина отримує перші зразки для наслідування.

Другий етап – період усвідомлення батьківства в очікуванні дитини. Вона починається з того моменту, як чоловік усвідомлює, що він збирається стати батьком, і до початку відносин з дитиною, яка вже народилася. Це час, коли відбувається гармонізація внутрішніх і зовнішніх характеристик батьківської стратегії. Це пов'язано з деякою подвійністю, неоднозначністю стратегій виховання в цей період. Реакція чоловіка на повідомлення про вагітність може відрізнитися залежно від ряду факторів, включаючи наміри чоловіка щодо жінки, прихильність до майбутнього життя дитини, матеріальну готовність і соціальну готовність. У деяких випадках народження дитини - це заздалегідь прийняте рішення в результаті формування мотиваційно-емоційної та ціннісної сфери батьківства, виражене у бажанні мати дітей. .

Більшість досліджень підтверджують, що батьківство є особливо вразливим до впливу навколишнього середовища: таких як труднощі з визнанням юридичних компонентів батьківства та безробіття, що впливає на батьківство більше, ніж на материнство. Коли чоловіки переживають фінансову кризу, вони часто відмовляються брати на себе психологічну та фінансову відповідальність батьківства.

Так, П. Парке показав, що чоловікові необхідно проявляти розуміння, толерантність і безкорисливість до дружини в цей період, щоб правильно оцінити її думки і дії під час вагітності [35]. Науковець наголошує на тому, що чоловіки опиняються в ситуаціях підвищеної потреби, і вважає цей період випробувальним періодом підготовки до батьківства, а також дуже важливим для формування ставлення до майбутніх дітей і місця особистості в сім'ї. родина.

Третій етап усвідомлення цінності батьківства – період усвідомлення внутрішніх і зовнішніх характеристик батьківської стратегії. Початок цього періоду є вирішальним для початку відносин між чоловіком і народженою дитиною. Слід зазначити, що бувають ситуації, коли емоційна реакція батька на дитину не проявляється. На відміну від матерів, батькам важче сприймати

своїх дітей як продовження самих себе, оскільки матері психічно готові до спілкування зі своїми дітьми задовго до їх народження. Під час вагітності майбутні матері відчують нові чуттєві враження, починається процес духовного прийняття дитини. Оскільки у батька такого спілкування немає, йому набагато складніше реагувати і сприймати емоції власної дитини.

В. Г. Захарченко у своєму дослідженні виділив такі аспекти сприйняття чоловіками соціальної ролі батька: повага і прихильність до батька з точки зору матері, оскільки з таким ставленням чоловік може почати виступати в ролі батька; патрілінійна сім'я чоловіка. (її характеристики) і його ставлення до власного батька; основним фактором є вік чоловіка (кокетливе ставлення до батьківства частіше виникає в ранньому віці), тобто важлива особистісна зрілість; відносини між батьком і дитиною до народження і активне спілкування в ранньому дитинстві; участь батька під час пологів, оскільки вагітність дружини є першим тестом на те, чи справді чоловік готовий мати дитину, а з роками це стає основним орієнтиром для сім'ї та вимагає особливу увагу і увагу.енергію. Тобто це означає певну перебудову життєвих планів, обмеження особистих бажань.

Подібні ідеї характерні не тільки для вітчизняної психології, але і для американських колег (Doherty; McCoy) [34,37], які мають серйозну підтримку в політичних колах країни, наприклад, в рамках Ініціативи здорового шлюбу і відповідального батьківства. Основна ідея зарубіжних колег полягає в тому, що з огляду на величезну значимість батьківського виховання для гармонійного розвитку особистості дитини, великі складності у вибудовуванні взаємин з дитиною у нерезидентного (який не проживає в одному будинку з дитиною) батька, а також той факт, що в разі зареєстрованого шлюбу самі подружні стосунки визначають соціальну ситуацію розвитку особистості дитини і навіть специфіку взаємодії батьків з дитиною, а подружні конфлікти зумовлюють множинні проблеми дітей, включаючи когнітивні проблеми, девіантна поведінка і навіть соціальні досягнення у дорослості, соціально, політично та психологічно виправдано

створення програм по формуванню цінності здорового шлюбу і батьківства серед чоловіків в США. Тобто, такі заходи, як пропаганда здорового способу життя, здорового шлюбу, «відповідального» батьківства, відкриття центрів допомоги батькам є виправданими в силу того, що економічно набагато вигідніше виховувати «відповідальних» батьків, і перш за все, батьків, створюють базу для фінансової і психологічної стабільності в житті дитини, замість того, щоб матеріально підтримувати матерів-одиначок, виплачувати допомогу дітям-сиротам та малолітнім матерям, оплачувати перебування дітей в дитячих будинках, боротися з підлітковою злочинністю, містити в'язниці для малолітніх злочинців і вирішувати інші проблеми, які так або інакше пов'язані з відсутністю батьківського виховання в сім'ї [34,37].

На думку W. Doherty, складність розробки програм психологічної підтримки сім'ї полягає, з одного боку, в тому, що такі програми не можуть бути широко поширені без відповідної політичної програми покращення ситуації з населенням, з іншого боку, основна увага цих програм повинна бути спрямована на те, щоб відобразити численні сфери виховання, різні сімейні та подружні ситуації батьків, а також численні міжособистісні та екологічні фактори, які впливають на те, яким батьком стає чоловік. Тобто такі програми повинні дозволяти матерям допомагати батькам, особливо неодруженим батькам; сприяти спільному батьківству в шлюбі та поза ним; зосереджуватися на критичних періодах сімейного життя, таких як народження, розлучення тощо; надавати батькам можливість вчитися у інших батьки, можливості, сприяння життєздатності шлюбу, заснованого на взаємній турботі, відданості та взаємодії [34].

Таким чином, становлення психологічної готовності до батьківства це складний багатоступеневий процес, який відбувається під впливом різних чинників, а саме біологічних, соціальних та особистісних. Формування стратегії батьківства взаємопов'язане з розвитком особистості батька з самого раннього віку, і багато складових процесу формування маловивчених і дані по детермінації їх розвитку суперечливі, і тільки подальше вивчення

онтогенезу батьківства дозволить відповісти на поставлені перед наукою питання.

1.3 Змістовні характеристики психологічної готовності до раннього батьківства

Визначаючи змістовні характеристики і детермінанти становлення компонентів психологічної готовності до раннього батьківства, ми не можемо залишити без уваги проблему ціннісно-сміслового змісту батьківства (як основи аксіологічного компонента психологічної готовності до батьківства), так як саме ціннісно-сміслова сфера задає параметри особистісного розвитку

Система ціннісних орієнтацій розглядається як внутрішня основа взаємовідносин особистості та дійсності, визначає цілепокладання діяльності особистості. У психології розвитку рушійною силою особистісного розвитку вважається формування та еволюція системи смислів людини. У психології поняття «цінність» має різні визначення і різне значення відповідно до різних наукових напрямків. У психоаналізі особистісні цінності формуються через суперего, яке включає в себе модель суперего батьків конкретної людини і, таким чином, функціонує для передачі традицій і цінностей від покоління до покоління [27]. На думку Е. Фромма, можна виділити дві основні цінності, властиві людині: а) усвідомлені офіційно санкціоновані, проголошені (релігійно-гуманістичні) цінності і б) дійсні, неусвідомлені цінності, пов'язані з соціальними інститутами. У той же час кожна група поділяється та диференціюється за расою.

Психологи гуманістичного спрямування аналізували не тільки типи або варіанти цінностей, а й їх регулятивну роль в поведінці особистості. Вагомий внесок у вивчення специфіки цінностей вніс В. Франкл, виділяє три групи цінностей: 1) цінності творчості - природні і важливі, але не важливі цінності, які реалізуються через працю; 2) цінності переживання, що

включають, згідно В. Франкл, любов і цінності відносини, які визначають осмислене ставлення до болю, вини і смерті [25].

Відповідно, ціннісні орієнтації відіграють вирішальну роль в саморегуляції поведінки, що підтверджено дослідженнями [25]. Це справедливо, як в самому широкому сенсі в рамках регуляції будь-якої діяльності і вибору способу дій людини, так і у вузькому сенсі в контексті вивчення регулюючої функції ціннісно-сміслового компонента батьківства.

Проблеми ціннісно-сміслового супроводу відповідального батьківства набагато менш вивчені. Так як реалізація батьківських функцій пов'язана з особистісним прийняттям, інтерналізацією ролі батька конкретним чоловіком, ціннісно-сміською сферою чоловіка, ми можемо говорити про те, що формування ціннісного ставлення до батьківства, включення батьківства в систему цінностей особистості визначає реалізацію практиологічного компонента стратегії батьківства. З огляду на цей момент, формування конструктивних стратегій батьківства у чоловіків може бути розглянуто в якості профілактики соціальних ризиків розвитку дитини, в тому числі «відходу» батька з життя дитини, відсутності піклування, в тому числі фінансової про майбутнє дитини, девіантного батьківства.

Таким чином, аксіологічний компонент батьківства крім гендерної ролі включає в себе такі цінності, як: цінність любові (подружньої і батьківської), дружби з дитиною, розвитку (через підтримку розвитку особистості дитини і дорослого), моралі (пов'язаної з уявленнями про належне і відповідальності перед дружиною, дитиною і суспільством), релігійні (в тому числі в рамках реалізації пропонуються релігією батьківських ролей), гуманістичні цінності (як цінність особистості дитини), цінності переживання і цінності взаємин з конкретною дитиною. Він пов'язаний з вольовою активністю особистості (так як вона регулюється ціннісними орієнтаціями індивіда) і механізмами цілепокладання і реалізується в батьківських практиках.

Великою проблемою в дослідженні батьківських цінностей і установок може бути те, що батьківські цінності можуть бути лише проголошені та

визнані суспільством, але не можуть бути ефективними для конкретних людей. Хоча кожна дитина хоче, щоб цінність батьківства була актуальною для її батька. У зв'язку з цим варто зазначити, що з точки зору батьківства специфіка ціннісних орієнтацій людини може бути пов'язана з особистісною зрілістю через такі характеристики, як відповідальність у різних сферах діяльності, емоційна зрілість, самоконтроль поведінки, незалежність, тощо, і високий рівень досягнень, адекватність визначення мети. Щоб описати детермінанти, що формують рефлексивний регулятивний компонент батьківської готовності, необхідно насамперед визначити детермінанти розвитку особистісної зрілості. В. Г. Захарченко розглядає «зрілість» та її критерії на рівні особистості, тематики діяльності, особистості та індивідуальності.

Кравець В. П. виділяє чотири компоненти або критерії особистісної зрілості: відповідальність, терпимість, саморозвиток і позитивне мислення, позитивне ставлення до світу, що визначає позитивний погляд на світ. [18]

У наш час стало загальноприйнятим поняття двох видів відповідальності: відповідальності першого типу та відповідальності другого типу. Перший вид відповідальності - це коли людина вважає себе відповідальною за те, що відбувається в її житті (за внутрішніми точками контролю Дж. Роттера). Другий тип відповідальності пов'язаний зі схильністю людини вважати, що за все, що відбувається в її житті, відповідальні інші люди або зовнішні обставини (зовнішній локус контролю), що, в двох словах, є безвідповідальність. У багатьох культурах саме батьківство так чи інакше асоціюється з поняттям соціальної зрілості, більше того, на думку В. П. Кравця [18], це шлях розвитку особистості, який є найважливішим для досягнення продуктивності та шляху розвитку. встановлення ідентичності в інтимних стосунках

Таким чином, виховання і особистісна зрілість пов'язані двояко: з одного боку, виховання може служити фактором розвитку зрілості особистості, а з іншого боку, тільки зрілі люди можуть бути ефективними

батьками. Таким чином, зрілість особистості є ключовим чинником батьківських стратегій, що визначає функцію рефлексивної регулятивної складової батьківських стратегій. Тому зрілість є найважливішим параметром визначення батьківської поведінки, адже лише сформована особистість може стати суб'єктом вільної, незалежної та відповідальної поведінки в суспільстві.

Для опису практиологічного компоненту стратегії батьківства можна використовувати поняття батьківські практики, відповідне вдалому терміну «fathering» в англійській мові на протигагу терміну «fatherhood», що позначає статус і соціальні характеристики батьківства. Батьківські практики визначаються як особливості взаємодії батька з конкретною дитиною, зумовлені статтю, віком дитини, особливостями його розвитку і здоров'я, а також ситуацією її народження, ставленням до неї і взаєминами з її мамою.

Батьківська роль має глибоке історичне коріння, але, незважаючи на важливість і тривалу історію, досить мало регламентована.

Соціальні приписи щодо її виконання та сутнісні уявлення представлені в соціальних стереотипах, проте вони часто суперечливі. Можна виділити наступні найважливіші функції, виконання яких вимагає роль батька: 1) батько як годувальник; 2) батько як захисник - можливість надання своїм дітям освіти, вибору професії, реалізується опосередковано через соціальний статус батька і економічний добробут; 3) батько як вихователь не тільки прищеплює норми і правила поведінки, а й значною мірою може вносити вклад в професійний вибір дитини, розширюючи його кругозір, займаючись, особливо з хлопчиком, яким-небудь спільною справою.

Оскільки формування батьківства є складним багатоступеневим процесом, детермінованим соціальними, сімейними та особистими факторами, необхідно виділити основні параметри або осі, що визначають розвиток стратегії батьківства.

На підставі вищевикладеного, а також проведеного аналізу сучасних робіт, присвячених батьківству Л.В. Долинська [13] Р.М. Хавула [28] серед основних параметрів, що визначають стратегії батьківства, можна виділити: прийняття гендерної ролі батька, систему ціннісних орієнтацій особистості, що реалізуються в залежності від рівня особистісної зрілості, саморегуляції і здатності чоловіка відрефлексувати свою поведінку в батьківських практиках.

Тому прийняття ролі батька є дуже важливим процесом, але часто усвідомлення себе як батька відбувається переважно після народження дитини. Слід підкреслити, що формування аспектів прийняття дитини і себе як батька починається задовго до початку відносин з Рідною дитиною. Психологічний вплив впровадження конструктивних практик батьківства спостерігався частково на другому, а головним чином на третьому етапах онтогенезу батьківства. Усі конструктивні психологічні ефекти батьківських стратегій можна умовно розділити на кілька груп: 1) розвиток особистості батька, 2) зменшення подружніх конфліктів на основі проблем батьків і дітей, 3) гармонійний розвиток особистості дитини.

Батьківський альянс - спільна діяльність дорослих, відповідальних за догляд і виховання дитини. У зв'язку з цим материнська підтримка батька є важливою умовою компетентності та участі батька в житті дитини [4]. Водночас інтеграція батьків у сімейне життя пов'язана з ефективністю батьківського альянсу, який, у свою чергу, пов'язаний з домінуючою позицією матері в сім'ї. Тому, коли чоловік сприймає турботу і ніжність як важливу частину батьківської ролі, батьки будуть більш дбайливими і ніжними до своїх дітей [4]. Таким чином, виховання більше залежить від подружніх стосунків, оскільки стандарти та очікування є більш мінливими та неоднозначними, а отже, більш поблажливими, ніж матері. Дослідження [7] показали, що найважливішим фактором визначення батьківства є реєстрація шлюбу, оскільки вона вносить певні обов'язки у відносини між партнерами.

Узагальні результати теоретичних та експериментальних досліджень, Р.М.Хавула [28] відобразив у психологічній моделі готовності юнаків до батьківства (Рис. 1. Модель готовності юнаків до батьківства).

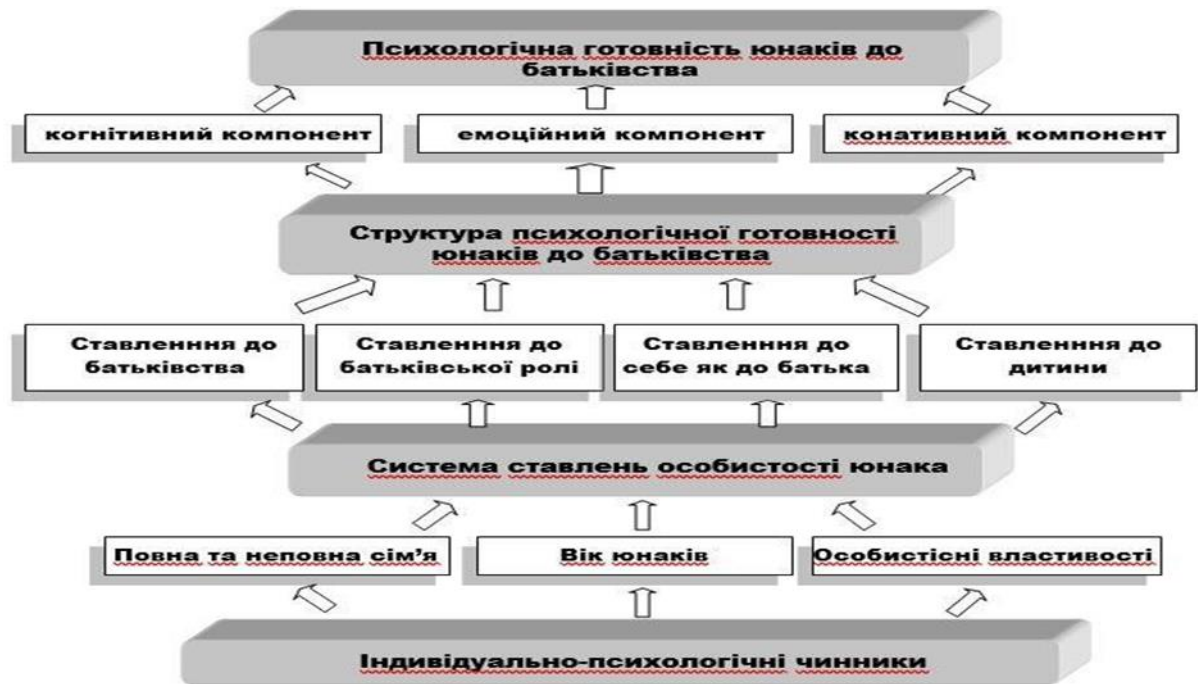

Рисунок 1.1. Модель готовності юнаків до батьківства

Кінцевою метою у створеній моделі є психологічна готовність молоді до батьківства, яка стає можливою завдяки індивідуально-психологічним чинникам, що обумовлюють та сприяють розвитку системи ставлень особистості юнака, а саме: ставлення до батьківства, ставлення до батьківської ролі, ставлення до себе як до батька та ставлення до дитини. Відповідно до цієї моделі структура психологічної готовності до батьківства акумулює розвиток всіх компонентів цієї готовності, яка структурується на основі трьох складових: когнітивна складова (містить знання і уявлення про різні способи і форми взаємодії з дитиною, про оптимальну близькість у стосунках, знання і уявлення про цільовий аспект цих взаємин, а також переконання в пріоритетності тих напрямів взаємодії з дитиною, які реалізують батьки), емоційна складова (включає оцінки і думки про різні типи батьківських ставлень, а також домінуючий емоційний фон, супроводжуючий поведінкові прояви батьківських стосунків з дитиною) та

конативна складова (зумовлюється формами і способами підтримки контакту з дитиною, формами контролю, виховання взаєминами, шляхом визначення дистанції спілкування). Ці компоненти тісно пов'язані один з одним і можуть бути модифіковані незалежно один від одного [28]. Тому всі компоненти ранньої батьківської підготовки залежать від соціальних умов, особливостей сім'ї, вікових особливостей розвитку особистості, що диктує необхідність вивчення умов і етапів підготовки батьків.

Підсумовуючи автор зазначає, що у науковому світі не сформовано єдиного підходу, щодо ролі батька у сучасному суспільстві, ролі батька у участі у житті дитини. Разом з класичними, традиційними дослідженнями з'явилися нові наукові розробки, які формують новий погляд на сучасне батьківство. Автором була зроблена спроба аналізу основних етапів та характеристик психологічної готовності до батьківства у теоритчному просторі.

РОЗДІЛ 2

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ГОТОВНОСТІ ДО БАТЬКІВСТВА

2.1. Рекомендації щодо розвитку психологічної готовності до батьківства у юнацькому віці

По-перше зупинимось на рекомендаціях щодо роботи з батьками юнаків. Мета роботи з батьками пов'язана з налагодженням ціннісних взаємостосунків у сім'ї. Її завдання спрямовані на підвищення в родині потенціалу ціннісного ставлення один до одного, переосмислення тих методів виховання у сім'ї, які заважають досягненню довірливих та емпатійних взаємин з дітьми, ознайомлення батьків з конструктивними засобами спілкування з дітьми, спрямування їх на підготовку юнаків до виконання батьківських функцій. Так, психологу необхідно:

- взяти участь у батьківських зборах, провівши з батьками бесіду на тему: «Батьківство як сфера самореалізації особистості», в якій розкрити суть феноменів «батьківство» та «психологічна готовність до батьківства», особливостей психологічної готовності до батьківства в юнацькому віці; обґрунтувати важливість досягнення юнаками високого рівня цієї готовності, розкрити необхідні для цього умови мікросоціального оточення та життєдіяльності юнаків; організувати проведення тренінгів ефективного дитячо-батьківського спілкування;

- організувати за участю кураторів окремих груп батьківські семінари на тему «Психологічна підтримка в родині», під час яких батьки могли б обмінятись досвідом налагодження довірливого спілкування з дітьми, а також дізнатись від психолога про надійні та перевірені методики долаання труднощів дитячо-батьківської взаємодії;

– надавати індивідуальні консультації батькам юнаків, у яких діагностовано низький рівень психологічної готовності до батьківства; планувати тактику налагодження ситуації в сім'ї (емоційне зближення з дітьми, проведення сімейних нарад як способу спільного вирішення сімейних труднощів тощо).

- Виконати анкетування батьків ;

- Залучити педагогів до психологічної підтримки для підготовки юнаків до батьківства. Метою співпраці з педагогами є підвищення їх розумової компетентності у формуванні сфери виховання підлітків. Завдання роботи – поглибити уявлення про особливості психологічної підготовки юнаків до батьківства, закріпити навички міжособистісного спілкування, акцентувати увагу на ціннісному прийнятті студентів, активізувати увагу до ціннісно-ставницької системи. Передумови розвитку батьківського кола юнаків проводити тренінги з юнаками: «Соціально-психологічного тренінгу розвитку психологічної готовності юнаків до батьківства», що полягає в наданні їм допомоги у розвитку рефлексії і самопізнання; підвищенні компетентності у розв'язанні проблемних ситуацій міжособистісного спілкування та сприянні у оволодінні навичками ефективного спілкування; активізації творчого потенціалу; розвитку психологічної готовності до батьківства як системи ставлень батька, а саме: ставлення до батьківства загалом та батьківської ролі, ставлення до себе як майбутнього батька, ставлення до майбутньої дитини;

- як прийомом допомоги у розвитку психологічної готовності юнаків до батьківства залучати молодих людей до участі в різних благодійних акціях, які мають на меті допомогти дітям з сиротинців, неповних та проблемних сімей, що потребують особливої уваги. Ця діяльність ефективно впливає на розширення меж розуміння відповідальності юнака за роль батька стосовно дитини, потреби дитини у захисті батьком та його участі у житті малюка;

- залучати викладачів до здійснення психологічного супроводу формування психологічної готовності юнаків до батьківства. Метою роботи з викладачами є підвищення їх психологічної компетентності стосовно становлення батьківської сфери у юнацькому віці. Завдання цієї роботи полягають в поглибленні їх знань про особливості психологічної готовності юнаків до батьківства, закріпленні навичок міжособистісних взаємодій, спрямуванні на ціннісне прийняття студентів, активізації уваги до системи ціннісних ставлень у контексті розвитку батьківської сфери юнаків.

- Проведення тренінгів для юнаків , наприклад розробленого Р.М. Хавулою [28]. «Соціально-психологічного тренінгу розвитку психологічної готовності юнаків до батьківства», що полягає в наданні їм допомоги у розвитку рефлексії і самопізнання; підвищенні компетентності у розв'язанні проблемних ситуацій міжособистісного спілкування та сприянні у оволодінні навичками ефективного спілкування; активізації творчого потенціалу; розвитку психологічної готовності до батьківства як системи ставлень батька, а саме: ставлення до батьківства загалом та батьківської ролі, ставлення до себе як майбутнього батька, ставлення до майбутньої дитини.

- залучати молодих людей до участі в різних благодійних акціях, які мають на меті допомогти дітям з сиротинців, неповних та проблемних сімей, що потребують особливої уваги. Ця діяльність ефективно впливає на розширення меж розуміння відповідальності юнака за роль батька стосовно дитини, потреби дитини у захисті батьком та його участі у житті малюка.

Таким чином, на думку автора данні запропонованні заходи будуть сприяти формуванню психологічної готовності юнаків до усвідомленого батьківства. Розроблений комплекс заходів можна використовувати у закладах освіти основного(5-9 клас), старшого рівнів (10- 11 клас) та коледжів.

2.2. Особливості супроводу становлення психологічної готовності до батьківства

Готовність до будь-якої діяльності як наукова категорія, передбачає вивчення проблеми її формування. На думку науковців, готовність до певного виду діяльності можна виховати, сформуванати або розвинути. Готовність до дії – це стан мобілізації всіх психофізіологічних систем людини, що забезпечують ефективне виконання певних дій та є складним особистісним утворенням, що характеризується цілями, мотивами, володінням необхідними знаннями [28].

Враховуючи досвід впровадження розробленої програми психологічної розвитку психологічної готовності юнаків до батьківства розробленої Р.М. Хавулою [28], можемо запропонувати модель щодо ефективного психологічного супроводу таких юнаків.

Досягнення бажаного результату можливе лише за умови узгодження дій психологів і соціальних педагогів та їхньої співпраці з батьками юнаків і педагогічним колективом.

Для ефективного розвитку психологічної готовності юнаків до батьківства вважаємо доцільним включити тренінг з розвитку цієї готовності, який передбачає:

– «Розвиток позитивної «Я-концепції». Спрямований на усвідомлення цінності своєї особистості, свого «Я», формування позитивного ставлення до себе. Ми виходимо з припущення А.С. Співаковської про необхідність, для правильного виховання дитини наявності у батька «особистісної гармонії», тобто позитивної Я-концепції [28]. Тому розвиток самоповаги, а також прагнення підвищити свою самооцінку є важливими умовами розвитку психологічної готовності юнаків до батьківства;

– «Розвиток ставлення до батьківства та батьківської ролі» включає формування поняття «батьківство», уявлення про «ідеальне батьківство»,

формування поняття батьківська роль, батьківські обов'язки і відповідальність, актуалізацію образу майбутньої сім'ї.

За допомогою спеціальних вправ учасники уточнюють уявлення про батьківство і батьківську роль, а також визначають головні цінності майбутньої сім'ї; усвідомлюють мету свого життя;

– «Розвиток ставлення до себе як майбутнього батька» спрямований на формування уявлення про роль батька, розв'язання внутрішніх конфліктів, пов'язаних з батьківською сім'єю, актуалізацію уявлень про себе як майбутнього батька. У цьому блоці основний акцент робиться на усвідомлення своєї майбутньої ролі батька, розвиток адекватного до неї ставлення, а також розуміння впливу батьківства на розвиток особистості самого чоловіка;

– «Розвиток ставлення до майбутньої дитини» спрямований на формування уявлення про вплив батька на розвиток дитини, навчання прийомам ефективної взаємодії з дитиною: уміння говорити про свої почуття, навички активного слухання, уміння розв'язувати конфлікти.

Актуалізація парадигми супроводу пов'язана з розвитком педагогічної і психологічної наук, становленням гуманістичного підходу до особистості як провідного в освіті.

Деякі автори [11, 15] визначають супровід в рамках технології діяльності психолога, специфічний за способами взаємодії, цілями, пріоритетами в роботі критеріями оцінки діяльності. При цьому технологія включає послідовні етапи діяльності фахівців (не тільки психологів, а й педагогів), спрямованих, як правило, на оптимізацію навчальних досягнень школяра.

Також супровід розглядають через призму взаємодії суб'єктів освітнього процесу, що включають педагогів, інших фахівців (наприклад, психологів), що навчаються, батьків, спрямованого на надання допомоги у важких ситуаціях.

Психолого-педагогічна підтримка може мати дві різні форми: системну підтримку та індивідуальну підтримку. Ця форма системи впроваджується спеціалізованим центром психологічної допомоги на замовлення адміністрації або батьків. Індивідуальні форми забезпечують особливі умови надання адресної допомоги конкретним дітям чи сім'ям. При розробці стратегії виховання найкращі результати досягаються при поєднанні обох форм підтримки. Психологічні закономірності у виробленні батьківських стратегій є предметом психологопедагогічного супроводу з метою оптимізації формування батьківської готовності. Водночас метою оптимізації психолого-педагогічного супроводу формування батьківських стратегій є створення в сімейному та освітньому середовищі умов, що сприяють формуванню конструктивних батьківських стратегій.

Психолого-педагогічний супровід становлення психологічної готовності до батьківства включатиме в себе такі *основні напрямки роботи*: психологічну роботу з сім'єю зі створення сприятливого сімейно-виховного середовища, створення освітнього середовища, а також при необхідності психологічний тренінг.

Робота з сімейної психології включає використання інформаційно-комунікаційних та онлайн-технологій для надання інформації (наприклад, для популяризації цінності батьківства в освіті чи навчанні дорослих або для створення доступних баз даних з питань виховання та репродуктивного здоров'я), а також індивідуальних та групових роботах, зосереджених на гуманістичному, екзистенційному підході, психоаналітичних техніках, які підбираються відповідно до кваліфікації психолога, його програми роботи та самої проблемної ситуації та включають, за необхідності: психологічну діагностику, індивідуальне та сімейне психологічне консультування, психологічна корекція .

У підлітковому та юнацькому віці, з одного боку, виникають численні складнощі у взаємодії батьків і дитини, що ускладнює психологічну роботу з сім'єю, спрямовану на формування стратегій батьківства у дитини, а з

іншого, - дозволяє проводити роботу з самими підлітками і юнаками в напрямку актуалізації та становлення психологічної готовності до батьківства [28].

Супровід становлення психологічної готовності до батьківства в цьому віці відбувається в рамках створення умов для формування гендерної ідентичності, усвідомлення і прийняття своєї гендерної ролі, моральностатевого виховання, формування системи ціннісних орієнтацій особистості, підтримки здоров'я, через вибудовування відносин з однолітками та батьками, професійне самовизначення, що спирається на такі характеристики, як успішність, самодисципліна, довільність, самостійність.

Освітнє середовище – це індивідуальний простір, який складається з внутрішнього психологічного простору особистості, зон спілкування та взаємодії з оточуючим середовищем. Тому наповнення освітнього середовища дошкільних навчальних закладів, шкіл чи інших навчальних закладів специфічним змістом для досягнення психологічної підготовки до батьківства з урахуванням психологічних моделей і чинників гендерної соціалізації та морального становлення майбутніх батьків, соціалізації суб'єкта Спільна робота дозволить оптимізувати процес психологічної підготовки батьків.

Технології, що формують освітнє середовище, залежать від вікових особливостей респондентів та можливих (обраних) форм роботи. Таким чином, особистісна робота включає інформаційно-комунікаційні технології, технології соціалізації, технології проблемного навчання, проектні технології, з використанням усіх методів навчання батьків, підтримки формування суб'єктивних якостей особистості та методів переконання (діалог, роз'яснення, читання, критика та самооцінка). критика), етична дискусія

Групова робота дуже різноманітна і включає в себе таку форму роботи, як: робота у класах з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, групових технологій, технологій проблемного навчання,

проектних технологій, технології рівневу диференціацію, ігрові технології, а також традиційну технологію (в межах класно-урочної системи). Тут можуть бути використані такі методи, як: підтримка формування суб'єктних властивостей особистості, методи переконання (бесіда, роз'яснення, читання, критика і самокритика, етична бесіда), тренінгові вправи; ділові ігри, метод включення в спільну діяльність, а також включення у дисципліни викладаються елементів гендерного, морального, патріотичного і громадянського виховання.

У рамках оптимізації формування психологічної підготовки до батьківства та забезпечення психологічного супроводу формування батьківських стратегій наступною категорією заходів є розробка та реалізація психологічних тренінгових програм, спрямованих на формування та розвиток конструктивних батьківських стратегій [28]. В рамках психологічного тренінгу в залежності від конкретної проблематики і аудиторії може бути використаний навиковий тренінг з використанням інформаційно- комунікаційних та ігрових технологій і таких методів роботи, як: міні-лекції, тренувальні вправи; або соціально-психологічний тренінг, з використанням, крім перерахованих таких методів, як: фокус-групи спрямованої дискусії, рольові ігри, методи «мозкового штурму»; ефективний також і психотерапевтичний тренінг з орієнтацією на конкретні технології гуманістичного, екзистенціального підходів, технології психоаналізу, психодраматичні технології з комплексом методів, що включають: психотехнічні ігри та вправи, дискусії, елементи психодрами, вправи тілесно терапії, фокус-групи спрямованої дискусії, рольові ігри, казкотерапію, методи «мозкового штурму», круглі столи з обміну досвідом.

Отже, створення сприятливого психологічної готовності до батьківства освітнього середовища охоплює всі рівні освіти, не обмежується навчальними предметами або проведенням разових заходів, а має поєднувати в собі комплексний підхід і перспективне бачення формування

стратегій батьківства в рамках розвитку особистості, найважливішим психолого-педагогічним умовою чого виступає психологічний супровід формування стратегій батьківства.

ВИСНОВКИ

У межах магістерської роботи було досліджено проблему раннього батьківства, а саме: визначено сутність поняття про ранне батьківство, готовності до батьківства, психологічні особливості його становлення, а також розроблені рекомендації щодо розвитку готовності до батьківства.

На основі проведеного теоретичного аналізу означеної теми, можна зробити наступні висновки.

Підсумовуючи результати досліджень вітчизняних та зарубіжних психологів, можемо дати таке визначення поняття «ранне батьківство» – це особистісний процес, що може бути ускладнений різноманітними чинниками, а саме: психічними чи соматичними захворюваннями батьків; мотиваційною, когнітивною, поведінковою неготовністю до здійснення батьківської ролі; особистісними особливостями, порушеннями сімейної комунікації, пріоритетом інших цінностей (кар'єрних, сексуальних) над батьківськими. Усвідомлення молодою людиною власних батьківських ролей є однією з умов благополуччя сім'ї, а також провідною детермінантою гармонійного і повноцінного розвитку дитини. Батьківство – це особистісне утворення, сукупність соціальних індивідуальних властивостей чоловіка, що включають всі рівні його життєдіяльності та актуалізують розвиток психологічної готовності бути і стати батьком.

В онтогенезі феномена батьківства необхідно виділити наступні основні етапи: перший етап пов'язаний з формуванням уявлень про батьківство, стереотипними уявленнями про батьківство до вагітності дружини; другий етап пов'язаний з переосмисленням наявних знань і уявлень у чоловіка та дружини про батьківство протягом періоду очікування дитини; останній третій етап – практичний, коли саме після народження дитини відбувається безпосередня реалізація стратегій батьківства. Визначено основні параметри, що визначають стратегії батьківства: прийняття гендерної

ролі батька, систему ціннісних орієнтацій особистості, що реалізуються в залежності від рівня особистісної зрілості, саморегуляції і здатності чоловіка відрефлексувати свою поведінку в батьківських практиках. Психологічні ефекти конструктивності стратегій батьківства ми розділили на наступні групи: 1) розвиток особистості батька, 2) зниження подружніх конфліктів на ґрунті дитячо-батьківських проблем, 3) гармонійний розвиток особистості дитини. Компоненти психологічної готовності до батьківства детерміновані соціальними умовами, сімейної специфікою і віковими особливостями розвитку особистості, що визначає необхідність вивчення умов і етапів становлення психологічної готовності до батьківства.

Запропонований зміст та форма психологічного супроводу може втілюватися у зміст і форми проведення виховних бесід, тренінгів, навчальних та розвивальних занять. Супровід становлення психологічної готовності до батьківства в цьому віці відбувається в рамках створення умов для формування гендерної ідентичності, усвідомлення і прийняття своєї гендерної ролі, моральностатєвого виховання, формування системи ціннісних орієнтацій особистості, підтримки здоров'я, через вибудовування відносин з однолітками та батьками, професійне самовизначення, що спирається на такі характеристики, як успішність, самодисципліна, довільність, самостійність.

Реалізація комплексної програми психолого-педагогічного супроводу оптимізації становлення психологічної готовності до батьківства і розвитку стратегій батьківства, здійснюється в умовах, коли: враховуються психологічні особливості становлення психологічної готовності до батьківства, а також реалізуються технології, що оптимізують становлення психологічної готовності до батьківства за основними напрямками супроводу становлення психологічної готовності до батьківства. До основних напрямків супроводу входять наступні: психологічна робота з сім'єю, створення освітнього середовища, сприятливого для становлення психологічної готовності до батьківства, а також спеціальний психологічний тренінг.

Проведене магістерське дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваних проблем та відкриває перспективи подальшої дослідницької роботи над специфікою батьківства в ранньому віці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Батуев А.С. Психофізіологічна природа домінанти материнства. *Психологія сьогодні*. Т.2. Вип. 4.1996. С. 69 – 70.
2. Бех І.Д. Виховання особистості: у 2 кн /Кн. 2: Особистісноорієнтований підхід: науково-практичні засади. Київ: Либідь, 2003. Кн. 2. 344 с.
3. Бех І.Д. Виховання особистості: Сходження до духовності. Київ: Либідь, 2006.272 с.
4. Веретенко Т.Г., Гусак Н.І. Роль мікросередовища у ефективній підготовці юнаків-старшокласників до виконання соціальних ролей чоловіка та батька / Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики: Наук. часоп. Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова: Зб. наук. пр. / Редкол. О.Г. Мороз, Н.В. Гузій та ін. Вип.1(11). Сер. 16. Київ: НПУ, 2004.С. 237-243.
5. Витакер К., Бамберрі В. Танок з сем'єю. Семейна терапія: символічний підхід, заснований на особистому досвіді / К. Витакер, В. Бамберрі / пер. с англ. А. З. Шапиро. Київ: Психологічна книга, 2016. 172 с.
6. Гурко Т.А. Глобалізація та сім'я. Тези виступів Міжнародного Форуму Expanding the role of women in cross-cultural dialogue” (10-11 червня 2008 г., Баку, Азербайджан) URL: http://www.isras.ru/blog_gurko1.html (дата звернення: 21.01.2022)
7. Гусак Н.І. Аналіз підготовленості юнаків-старшокласників до виконання соціальних ролей чоловіка та батька. Наук. зап. каф. педагогіки Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна: Зб. наук. пр.–Вип.Х.Харків: Основа, 2003. С.49-55.
8. Гусак Н.І. Інноваційні форми і методи орієнтації юнаків-старшокласників на створення повноцінної сім'ї / Наукові записки кафедри педагогіки. Вип. ІХ. Харків: Основа, 2002. С. 89-98.

9. Гусак Н.І. Оптимум об'єктивних і суб'єктивних умов успішності підготовки юнаків-старшокласників до створення сім'ї і сімейного життя / Пед. і психол. формування творчої особистості: проблеми і пошуки: Зб.наук. пр./ Редкол.: Т.І. Сущенко (Відп. ред.) та ін. Київ-Запоріжжя, 2002. Вип.26. С. 139-144.
10. Гусак Н.І. Роль школи та сім'ї в процесі підготовки юнацтва до сімейного життя. Інформаційно-методичний вісник управління освіти Харківської облдержадміністрації. 1999. № 17.С. 164-169.
11. Демидова Т. Формування образу сім'ї в онтогенезі. Актуальні проблеми розбудови національної освіти: Зб. наук.- метод. праць/ Ю. Беляєв. Київ; Херсон: Пілотні школи, 1997. С.65-69.
12. Демидова Т. А. Проблеми підготовки молоді до сімейного життя. Психологія. Збірник наукових праць НПУ імені М.П. Драгоманова. Випуск 1. Київ, 1998. С.133-135.
13. Долинська Л. В. Підготовка молоді до сімейного життя. (Соціально – психологічний тренінг.) Навчально-методичний посібник / Л. В Долинська, Т. А. Демидова. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2002. 73 с.
14. Зелінська Т.М. Вимірювання латентного материнства у дівчат юнацького віку. Психологічні науки: Зб. наук. праць. НПУ ім. М.П.Драгоманова. Серія №12- К., НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2008. №23(47). С. 103–108.
15. Карабанова О.А. Психологія сімейних відносин та основи сімейного консультування. Київ: Гардарики, 2007.320с.
16. Коваленко А. Б., Корнєв М. Н. Соціальна психологія: Підручник.Київ: Вища школа, 2006. 400 с.
17. Кон І. С. Дитина і суспільство: навчальний посібник : Владос, 2003. 336 с.
18. Кравець В. П. Теорія і практика дошлюбної підготовки молоді. Київ : Київська правда, 2000.688 с.

19. Матеріали науково-практичної конференції «Тенденції розвитку сучасної сім'ї в Україні». Український соціум. 2004. № 3 (5).С.124-150.
20. Мачуська І.М. Складові підготовки старшокласників до сімейного життя. Гуманізація навчально - виховного процесу: Збірник наукових праць. Слов'янськ, 2001.С. 290 – 292.
21. Мещерякова С. Ю. Психологічна готовність до материнства Питання психологі . 2002. №5. С.18-35.
22. Соціально-психологічні особливості готовності молоді до подружнього життя (В. Г. Захарченко). Український соціум. 2004.№ 1 (3). С.14-23.
23. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський; за наук. ред. Ольги Сухомлинської. Харків: Акта, 2012. 545 с.
24. Филиппова Г. Г. Психология материнства. М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. 240 с.
25. Франкл. В. Людина в пошуках сенсу: Прогрес, 1990. 366 с.
26. Фрейд. З. Психоаналітичні етюди: Поппури, 2010. 608 с.
27. Фромм. Э. Бігство від свободи. Прогресс, 1990. 269 с.
28. Хавула Р.М. Особливості психологічної готовності юнаків до батьківства: дис. канд. психологічних наук: 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2014. 240 с.
29. Bandura A. Social learning and personality development / NY: Holt, Rinehart and Winston, 1963. 329 p.
30. Bergmann, J.-R. Lösungsorientierte Arbeit im Familienrecht. Der systemische Ansatz im Familienrecht. Koeln: Bundesanzeiger Verlag, 2001. 356 s.
31. Fthenakis, W. E.: Engagierte Vaterschaft – Die sanfte Revolution in der FamilieHerausgeber: LBS–Initiative Junge Familie. Opladen: Leske & Budrich, 1999.352 s.
32. Furstenberg, F. S. Divided families: What happens to children when parents part. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1991.143 p.

33. Canitz, H.-L.v. Väter. Die neue Rolle des Mannes in der Familie. Düsseldorf, Wien: Econ-Verlag, 1980. - 264 S.
34. Doherty, W. J. Responsible fathering: An overview and conceptual framework / W. J. Doherty, E. F. Kouneski, M. F. Erickson. *Journal of Marriage and Family*, 1998. № 60(2). p. 277–292.
35. Parke, R. D. Socialisation in the Family: Ethnic and Ecological Perspectives / R. D. Parke, R. Buriel. *Handbook of Child Psychology. Vol. 3: Social, Emotional, and Personality Development (5th Ed.)* / W. Damon, N. Eisenberg (Eds.). New York: Wiley, 1998. p. 463–552.
36. Pleck, J. H. *Fatherhood and Masculinity* / J. H. Pleck. The role of the father in child development (5rd ed.) / M. E. Lamb (Ed.). New York: Wiley, 2010. p. 27–57.
37. McCoy, K. P. Constructive and destructive marital conflict, parenting, and children's school and social adjustment / K. P. McCoy, M. R. W. George, E. M. Cummings, P. T. Davies. *Social Development*, 2013. № 22(4). p. 641–662.